

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА САКРАЛНИТЕ КОМПЛЕКСИ В МЕКА И МЕДИНА

Любомир Миков, Анка Стоилова

DEPICTIONS OF THE HOLY SITES OF MECCA AND MEDINA

Lyubomir Mikov, Anka Stoilova

Abstract: *The article deals with tiles, gravures, miniatures and lithographs depicting the holy sites of Mecca (Masjid al-Haram) and Medina (al-Masjid an-Nabawi). The authors draw special attention to two nineteenth-century lithographic depictions, preserved in the mosque of the village of Yasenkovo in the Shumen district (North-East Bulgaria). It is emphasized that all such depictions have a similar composition including the main buildings of the holy sites and their surroundings. Taking into consideration the inscriptions pointing out these buildings the authors provide detailed comments on their historical development.*

Key words: *lithographs, Mecca, Medina.*

Изображения на Ка'ба¹ с някои сгради и минарета около светилището се срещат най-напред в книги, посветени на Хаджа. През XV и XVI век светилището се среща и върху килими, но тъй като върху тях е стъпвано, което се смята за голям грях, през 1610 г. изобразяването на Ка'ба върху килими се забранява. Доказателство за това е специална заповед на шейх юл-исляма (главния мюфтия на империята), изпратена до килимарите в Кютахия (Турция), да прекратят производството на постелъчни килими с изображения на светилището [Erken, S. 1971, s. 297]. През втората половина на XVI век сакралният комплекс в Мека е изобразяван и върху керамични плочки, които през XVII век придобиват по-голяма популярност в турското керамично изкуство. Всички керамични плочки с изображения на сакралния комплекс в Мека са полихромни и са правени по поръчка, т.е. не са били серийно производство. Това означава, че всяка плочка е уникат. Освен това плочките са рисувани от различни декоратори и имат различни размери, но са изработвани предимно в Изник – един от големите центрове на турското керамично изкуство. Днес една част от тези плочки се съхранява в джамии и музеи в Турция, а друга част се намира в музеи в Англия, Франция Германия, Египет и Гърция. До началото на 70-те години на XX век са били известни около 35 екземпляра [Erken, S. 1971, s. 297–298].

Подобна полихромна керамична плочка е вградена в горната половина на михрабната ниша в джамията Хаджи Ахмед (по-известна с името Къляк джамия)

¹ Използвана е практическа транскрипция за предаване на арабските думи.

в Шумен (1728 г.) (ил. 1.). Тя е с размери 26 x 28 см и върху нея има изображение на сакралния комплекс в Мека (Джамията на Пророка със светилището Ка'ба). Друга плочка с такова или подобно изображение, ползвана за декорация на михраб в България, не ми е известна. Затова може да се каже, че у нас плочката в михраба на шуменската джамия е много специален артефакт. Тъй като доминираща в нейната декорация е синята тоналност, тя би следвало да се свърже с традицията за производство на декоративна полихромна керамика в Изник.

Плочката в шуменската джамия не е описана в чуждата специализирана литература, но е публикувана на български [Миков, Л. 2017, с. 20–22, ил. 36.]. Тя е изработена най-вероятно през XVII век и също е полихромен уникат.

В някои европейски книги, отбелязващи мюсюлманското поклонничество в Мека, са включени и графични изображения на светилището Ка'ба. Повечето от тях се отличават с еднотипно композиционно решение, но има и изключения, като рисунка на сакралния комплекс в Мека от 1718 г., публикувана от холандския картограф Адриан Реланд (1676–1718) [Reland, A. 1718]. Отличителното за нея е, че представя югозападната половина на Джамията, поради което са изобразени само две от нейните минарета (ил. 2.). Впечатляващ факт в тази рисунка са многобройните човешки фигури, изобразени в пространството около светилището. Това означава, че художникът не е бил мюсюлманин, с оглед на забраната в исляма, наложена от достоверните хадиси, да се изобразяват живи същества и предимно хора. Освен това забраната за посещаване на светилището от християни означава, че рисунката е направена по наблюдение от друга рисунка или най-вероятно по описание на мюсюлманин, какъвто е посоченият по-нататък случай с една рисунка, публикувана от К. Нибур. С изобразените човешки фигури художникът е искал да „оживи“ пространството в двора на Джамията. Подобен случай е и графична рисунка от 1856 г., съдържаща фигурите на няколко мюсюлмани пред главната врата на сакралния комплекс в Мека (ил. 3.). Във връзка с включените човешки фигури се налага да отбележа и факта, че в някои арабски, персийски, османски, азиатски, индийски и други миниатюри на сакралния комплекс в Мека също се срещат изображения на хора и животни.

Сградите и съоръженията при светилището Ка'ба в публикуваната от Ад. Реланд рисунка са обозначени с букви, съпроводени с пояснения на латински и нидерландски. Обозначени са следните обекти: **А.** Черен камък; **В.** Бял камък – мястото на Исмаил; **С.** Мястото на Ибрахим; **Д.** Изворът Земзем; **Е.** Вратата на Ка'ба; **Ф.** Минбер; **Г.** Подвижна платформа – стълба към вратата на Ка'ба; **Н.** Старата врата; **И.** Мястото на ханбалитите; **К.** Мястото на маликитите; **Л.** Мястото на ханифитите; **М.** Лентата, която опасва Ка'ба; **Н.** Платницата – кисва²; **О.** Улей, отвеждащ водите от покрива [на Ка'ба] към стената на Исмаил;

² Арабското название е *кисва*, произнасяно на турски като *кисва*. Повечето понятия и названия са предадени според звученето им в турския език, които са навлезли и в български; за част от тях е посочен арабският оригинал.

Р. Съдове за вода от извора Земзем; **Q.** Вътрешна ограда близо до Ка'ба с лампи, които се палят нощем.

Рисунките от 1718 и 1856 г. се отличават и с изключително прецизна графична техника. В книгите за мюсюлманското поклонничество рисунките на сакралния комплекс в Мека са много по-широко застъпени в сравнение с рисунките на Джамята на Пророка в Медина.

Друг пример, илюстриращ поклонничеството в Мека, е рисунка на светилището Ка'ба, коментирана и публикувана от Карстен Нибур през 1772 г. (ил. 4.). За нея авторът пише: „Макар мохамеданите да не позволяват на християнин да посети Мека, те не отказват да правят описания на Ка'бата и да разказват за церемониите, които религията предписва на поклонниците. Аз копирах една рисунка на тази постройка от една арабска книга. След това я подобрех по разказите на различни мои познати, които са били там (в Мека), и накрая я завърших, като използвах рисунка на един турски художник, който бил 8 години в Мека и който си изкарвал хляба, като продавал картини с Ка'бата на поклонниците. Така тя може да се види на табло ХХІ. Всички къщи около споменатия голям храм, които бяха на споменатата накрая рисунка, аз изпуснах [**Niebuhr, K.** 1772, pp. 360–361].

Архитектурните обекти, включени в границите на сакралния комплекс, са пояснени чрез обозначаване с номера. Обяснени са следните 24 обекта: 1. Ка'бата; 2. Макам [мястото на] Хазрет Ибрахим; 3. Молитвен дом на шазелитите; 4. Молитвен дом на ханбалитите; 5. Молитвен дом на малекитите [маликитите]; 6. Молитвен дом на ханезитите [ханифитите]; 7. Водоизточникът Земзем [Замзам]; 8. Малка сграда за съхранение на лампи, масло и др.; 9. Известният Черен камък; 10. Известното, бродирано със златни букви покривало [кисва]; 11. Останки от стената на старата Ка'ба; 12. Баб [врата] ес салам; 13. Баб Каид бег; 14. Баб ен небби; 15. Баб Али; 16. Баб Соффа [Суффа]; 17. Баб ессиаде; 18. Баб Ибрахим; 19. Минарето Али; 20. Каид бег; 21. Абасиун; 22. Уда; 23. Калаун; 24. Минаре Баб Умра [**Niebuhr, K.** 1772, p. 361].

След изброените обекти авторът дава следните пояснения: „Постройката в средата на големия площад всъщност е Ка'ба. Тя е от голямо значение за мюсюлманите, които, където и да се намират по света, се обръщат към нея при молитва. Причината за това е, че те вярват, че е построена от Ибрахим. Но сградата на Ибрахим е стояла малко по-източно оттам, като има останки от стените ѝ. Сегашната постройка на Ка'ба е малка и четириъгълна. Вратата е на юг и не в средата, а повече към югозападния ъгъл, и е високо³. Качват се до нея по подвижна дървена стълба. Вратата на Кааба се отваря само няколко пъти в годината и не е позволено на всеки да влиза, само на издигнати и свързани с тях. А за много скъпоценности, които според някои европейци се намират в

³ Това локализиране на вратата е грешка в наблюдението на автора – вж. по-нататък описанието на светилището Ка'ба.

тази сграда, аз не чух нищо, като казваха, че там няма нищо извънредно. Всички обаче разказваха за златните и сребърните лампи на площада и в коридорите към Ка'ба, които явно могат да се сравнят с богатствата на някои римокатолически църкви“ [Niebuhr, K. 1772, pp. 361–362].

В текето Хаджи Бекташ Вели край Йенишехир в Турция се съхранява рисунка с изображение само на светилището Ка'ба (ил. 5.). Тя е най-вероятно от XIX век и се отличава с изобразено върху светилището покривало, наричано Кисва и изработено с осем парчета от черна коприна. Тази рисунка дава представа и за вътрешността на светилището, в средата на което са изобразени три колони със спираловидна декорация, разположени в редица с ориентация югоизток–северозапад.

Светилището в Мека е изобразено и в картина на турския художник-импресионист Хаджи Али Риза (1858–1930), наречена „Kabe-i Muazzama“ („Величествената Ка'ба“). нарисувана е през 1885 г. с маслени бои и има размери 17 x 22 см [Şerifoglu, Ц. F. 2018, s. 53]. Въпреки че художникът е доказан импресионист, тази негова картина е нарисувана в академичен стил, поради което светилището е изобразено твърде реалистично, почти с фотографска достоверност (ил. 6.). От тази картина се добива ясна представа как точно са изработени някои от съоръженията при светилището. В същия стил са и някои други картини на художника, изобразяващи архитектурни обекти – къщи, кули, чешми, джамии и др.

През 1831 г. се появяват първите литографски книги в османското книгопечатане [Събев, О. 2004, с. 301]. Във връзка с този факт през втората половина на XIX век се наблюдава масово разпространение сред населението на графични рисунки по литографския способ [Keskin, I. 2017, s. 9–20]. Тогава се появяват и литографски изображения на сакралните комплекси в Мека и Медина. Повечето от тези рисунки са печатани в Турция, но много е вероятно някои от тях да са печатани и в Държавната печатница „Дунав“ в Русе. Лесно преносими, те са били широко разпространени както в България, така и на много места на Балканите, като са използвани за декорация предимно на джамийските интериори. Две такива литографии с размери 28 x 41 см се съхраняват и до днес в джамията (месджид) на с. Ясенково, Шуменско, построена от габровски майстори през 1298 г. по Хиджра (1880–1881 г.) (ил. 7., 10.). Тук тези литографии и изображенията на сакралните комплекси в Мека и Медина са представени и коментирани в контекста на посочените по-горе артефакти.

Литографиите представляват тиражирани графични изображения с повърхностен печат върху фабрична хартия. Оцветени са допълнително на ръка със синтетични бои. Оцветяването на двете литографии е направено с еднакви бои, което означава, че са оцветени еднократно от един и същ човек. Видът на хартията и оцветителите, повърхностният печат и особено сецесионният

характер на използваните орнаменти са основания за датирането им от края на XIX и началото на XX век.

Почти всички фаянсови плочки, графични рисунки и литографии, включително и една от литографиите в джамията на с. Ясенково, изобразяват състоянието на сакралния комплекс в Мека в продължение на три века, считано от 1629 г., тъй като през този период минаретата на Джамията на Пророка са били седем, колкото са и изобразените минарета в почти всички подобни литографии от XIX и началото на XX век (ил. 7.). Първото минаре на Джамията на Пророка е поставено по време на една от нейните реконструкции в края на VIII век. По-късно, по време на друга, но по-мощна реконструкция, са добавени още три минарета. През 1611 г. Джамията на Пророка и светилището Ка'ба в нейния център са сериозно повредени от разрушително наводнение. Това наложило да се направи още една голяма реконструкция на Джамията, както и на светилището в нея. При тази реконструкция са изградени още три минарета. Тя е завършена през 1629 г. при управлението на султан Мурад IV (1623–1640). Оттогава, в продължение на около три века, при Джамията на Пророка в Мека се извисяват седем минарета. След Първата световна война Мека става столица на Саудитска Арабия, а управляващите династии поемат поддържането на най-голямата джамия в света. Оттогава до днес броят на нейните минарета е многократно увеличен [Миков, Л. 2017, с. 20–21].

Повечето елементи (сгради, съоръжения, природни обекти и обозначения), съдържащи се в известните изображения на сакралния комплекс в Мека, се повтарят. Повтаряна е и тяхната композиционна схема. Иначе казано, възпроизвеждан е стандартизиран модел. Става дума за следните повтарящи се елементи:

1. Светилището Ка'ба (букв. 'куб') – представлява четиристенна сграда с равен покрив. Тя има форма на куб, защото е висока 13,01 м, а размерите на основата ѝ са 11,03 x 12,62 м. Стените са зидани с дялани гранитни блокове на гипсов разтвор и са дебели около 1 м. Ъглите на сградата са ориентирани по четирите посоки на света. Всеки ъгъл има название в съответствие с географското направление: северният ъгъл е наричан „иракски“, западният – „сирийски“, южният – „йеменски“, а източният (главният) е наричан „ъгълът на Черния камък“ [Пиотровский, М. 1991, с. 123]. На северозападния горен ръб има позлатен улей – съоръжение за оттичане на водата от покрива при дъжд. Входът е в левия участък на североизточната стена и е на около 2 м от нивото на терена. Затова достъпът до вътрешността на светилището е посредством малка стълба. Издигането на входа от нивото на терена е превантивна мярка срещу наводнения. В източния ъгъл е маркирано мястото на Черния камък, което е било на около половин метър от нивото на терена. Цялата сграда е покрита с черно квадратно и копринено покривало, наричано 'кисва' и декорирано по периферията с извезани златни надписи на айети от Корана.

2. Остатъчен зид от старата сграда на светилището, просъществувала до 630 г. – имал е полукръгла форма и е известен с названието Хатим (лексикалното значение на думата е ‘разрушен’, ‘разбит’). Намирал се е северозападно от светилището и в границите на ограденото пространство. Според легендата там са погребани Исмаил и неговата майка Хаджар – синът и съпругата на пророка Ибрахим. Почитан е като реликва.

3. Павилиони за имамите от четирите правни школи – издигнати са специално за имамите, представлящи четирите правни школи в исляма (на маликитите, на ханифитите, на ханбалитите и на шафиитите). Съоръженията са разположени срещу четирите стени на светилището и са представлявали своеобразни сенници за предпазване от слънце и дъжд. Най-голям е бил павилионът на ханифитите. Местата на тези павилиони не са били променяни. Според А. Венсинк павилионът на ханифитите е бил североизточно от Ка’ба, на югоизток от нея е бил павилионът на ханбалитите, а на югозапад е бил павилионът на маликитите, шафиитите са ползвали павилиона над кладенеца Земзем (Замзам) [Wensinck, A. J. 1997, p. 318]. Тези локации обаче не са спазвани винаги при обозначаването на павилионите върху различните изображения на джамията. Освен това не съществуват сведения от кого и кога точно тези места са определени. Смята се, че най-ранното споменаване на мястото на ханбалитите е от 529/1134 г. В четирите края на пътеката за обикаляне на Ка’ба през 726/1325 е определено и място за зайдитите (религиозно-политическа общност с шиитски произход, но несподелящи общошиитските ценности).

4. Павилион върху извора Земзем. Според легендата, този извор се е появил, за да утоли жаждата на Исмаил и на неговата майка Хаджар. Павилионът е издигнат почти срещу мястото на „Черния камък“, т.е. срещу левия фланг на североизточната стена.

5. Минбер на пророка Мохамед – в текста към една фотоилустрация на Джамията се пояснява, че той е направен от великия Синан (1489–1588) [Ünal, S. 2001, s. 19]. През 1570 г., по заповед на султан Селим II (1566–1574) Синан е участвал и в реконструкцията на Джамията.

6. Малка стълба за подход към вътрешността на светилището.

7. Ограда на светилището – за ограда са използвани дървени стълбове, подредени в кръг. Според К. Нибур върху тях е имало „златни и сребърни лампи“, които пък според Ад. Реланд са палени вечер.

8. Седем минарета – такъв е бил броят на минаретата в периода от 1629 г. до Първата световна война, след което през вековете те непрекъснато се увеличават. Преобладаващи са минаретата с два балкона (шерефета). Две от минаретата са изобразявани в ъглите на югозападната стена на Джамията, а останалите са локализирани предимно при североизточната и северозападната стена.

9. Врати на Джамията – първоначално са били около 10–12, но впоследствие, с многократното увеличаване на поклонниците през вековете, броят на

вратите е достигнал около 150. Днес те вече са 176, като основните или главните са 25. Ползват се за достъп до сакралния център със светилището.

10. Оградни стени с колонни навеси към двора на Джамията. Изградени са след преустройство на джамията през 692 г. Първоначално колоните са били дървени, но в края на VIII век са подменени с мраморни.

11. Хълмове край светилището – смятани са за част от сакралното пространство на комплекса и са свързани с различни ритуали, изпълнявани от поклонниците. Няма единство по отношение на местопологането им в изображенията.

12. Обозначения на елементите – преобладаващи са текстовите пояснения на арабски език. Част от тях са предадени според турското им звучене, а изписването им е непълно. Писмото е сбито и на места е подложено на манипулации, характерни за изграждането на калиграми [Стоилова, А. 2011].

В литографията от с. Ясенково, изобразяваща Джамията на Пророка със светилището Ка'ба, са включени седем минарета, два хълма (Маруа и Сафа) и маркировъчни обозначения на следните 19 врати: Вратата за прощаване, Вратата на Ибрахим (ал-Хаййат-шивача), Вратата за малкия хадж, Вратата на [Ибн] ал-Атик, Вратата към [училището] на ал-Баситийа [на Абд ал-Басит], Вратата към [училището] на Кутб ад-Дин ал-Ханафи, Вратата на допълването, Вратата на кадията, Вратата към уличката, Вратата на мира, Вратата на Пророка, Вратата на ал-Аббас, Вратата на Али, Вратата на мулето, Вратата на дъждовете, Вратата [след хълма] ас-Сафа, Вратата към [училището на] аш-шариф [Ибн Аджлан], [Малката] врата [към квартала] Аджиад, Вратата към Умм Ханий [дъщеря на Абу Талиб].

Важен елемент в двете литографии са подбраните Прекрасни имена на Аллах, разположени в специални полета над и под изображенията. Те, както и поясненията названия на литографиите, придават допълнителен апотропеен и заклинателен характер. Както е известно, Прекрасните имена на Бога са с особен смисъл и се вярва, че имат защитни функции. Нещо повече, тяхното изчитане или изговаряне е неотменна част от ежедневните ритуали [Стоилова, А. 2008; Стоилова, А. 2012]. Специалното отношение към тях е засвидетелствано и от калиграфския начин, по който са изписани в литографиите (вж. Приложение I).

Едно от задълженията на поклонниците в Мека е да посетят и гроба на Мохамед, намиращ се в неговата джамия в Медина, която първоначално е била дом на Пророка. Въпреки това обаче рисунките и литографиите на сакралния комплекс в Медина не са така популярни като изображенията на комплекса в Мека. Едно от редките изображения на Джамията на пророка в Медина се открива в кодекси и в ранни печатни издания на съчинението на шейх Мохамед ибн Сюлейман ал-Джазули (поч. 1465 г.), озаглавено „Далаил ал-Хайрат“. Препис от него, който е завършен вероятно през XVIII век, се съхранява във фонда на Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

в София⁴. Рисунката е твърде примитивна и е направена с кафява боя (ил. 8.). Три от стените, без южната, са изобразени като хипостилен тип. Включени са изображенията на шест минарета – по едно във всеки ъгъл и още две при южната стена. Между тези две минарета е нарисуван полукръг, маркиращ вероятно представата за купол. В очерганието на дворното пространство са поставени само три правоъгълни петна, разположени едно под друго и с различен отстъп от източната стена. Към тези петна са добавени текстови обозначения, от които се разбира, че горното петно обозначава гроба на Мохамед (поч. 632 г.), средното – гроба на първия праведен халиф Абу Бакр (поч. 634 г.), а долното – гроба на втория праведен халиф Умар I (поч. 644 г.). Иначе казано, тази рисунка илюстрира текста на един често цитиран хадис, в който се пояснява, че Мохамед е погребан в килията на Аиша, зад него е погребан Абу Бакр, а в краката на Абу Бакр е погребан Умар.

Гробът на Пророка се намира в двора на Джамията, защото той е изказал желание да бъде погребан там, където е починал. Затова гробът му се намира на мястото, където е лежал и спал. И това място е било килията на Аиша – дъщерята на Абу Бакр и втора съпруга на Мохамед, родена около 614 г. Тя била една от най-любимите съпруги на Мохамед, но не била последна. Според легендите той имал 11 законни жени, 9 от които били живи до смъртта му.

Гробовете на Абу Бакр и Умар се намират в същата килия. В литографиите и миниатюрите обаче тя е изобразявана по различен начин – схематично като план на основите или като каменна сграда с купол.

Различните изображения на килията се дължат преди всичко на многобройните преустройства на Джамията. Първото от тях е през 624 г. – само две години след нейното основаване.

На преустройството на Джамията се дължат и многобройните промени на архитектурната ситуация в нейния двор. Затова в някои литографии има обекти, които в други литографии отсъстват. По същата причина е трудно да се датира с точност архитектурната ситуация, изобразена в съответната литография. От друга страна, не е изключено съществуващите редукции на обектите да са резултат и от личната преценка на художниците. Така например в някои литографии липсва маркировъчно обозначение на килията (къщата) на Фатима, която е една от дъщерите на Пророка от Хатиджа бинт Хувайлит – първата съпруга на Мохамед. Хатиджа е била богата меканска вдовица и по-възрастна от Пророка. Тя е умряла през 619 г., когато умира и чичото на Мохамед – Абу Талиб, който пък е баща на първия шиитски имам и четвърти праведен халиф Али ибн Абу Талиб (поч. 661 г.), чиято съпруга е била Фатима. Нейната къща се е намирала при килията на Аиша.

Изобразяваната архитектурна ситуация в някои литографии включва богат набор от обекти, разположени в дворното пространство на Джамията.

⁴ Вж. НБКМ, ОР 1156-1 (I б – 89 б).

Това пространство е разделено обикновено на две съизмерими половини от колонна редица, покрита с двустранен навес от палмови листа и наричана 'суффа'. Пример за изобразяване на оптималния брой обекти, съответстващ до голяма степен на тяхното реално количество, са две великолепни османски миниатюри от препис на споменатото по-горе съчинение „Делаил ал-Хайрат“ на шейх ал-Джазули, който е бил член на ордена (тариката) шазелийа. Миниатюрите са в препис от 1733 г., който се намира в частната колекция на Екрем Хаккъ Айверди⁵ (ил. 9.).

Според лявата миниатюра сакралният комплекс в Медина е имал следното устройство. Вляво, на горното поле от разделителния навес, е изобразена килията на Аиша с трите гроба, под нея е къщата на Фатима с обозначен гроб – най-вероятно нейният, а под къщата има Михраб на молитвеното бдение. Вдясно, на същото поле, е изобразен михрабът на третия праведен халиф Осман (поч. 656 г.), под него са михрабите на Пророка и на Абу Ханифа (поч. 767 г.) – основателя на ханифитската правна школа, а между тях – величествен минбер. Под тях е Свещената, или Пречиста градина. В полето под разделителния навес са изобразени два махфила, куполна сграда с преддверие, архитектурни съоръжения (мусалли, колони, подиум), маркирано парково място или градина с едно дърво, пет минарета, едно от които е с три шерефета, маркировка на три от стените (без южната) с хипостилен градеж, много хълмове около Джамията.

Подобно е устройството и на сакралния комплекс, изобразен в литографията от с. Ясенково (ил. 10.). В нея дворът на Джамията е разполовен от един централен навес, изграден от източната до западната стена. В левия ъгъл на горното поле са включени килията на Аиша с трите гроба, а под нея е маркирано мястото на къщата на Фатима. Тук е представен и втори навес, който свързва къщата на Фатима с източната стена. В дясната половина на същото поле и при южната стена е локализиран михрабът на Осман. В полето между двата навеса са обозначени два павилиона – на шафаитите и на ханбалитите, а между тях е изобразен величествен минбер. В полето под централния навес се дава индикация за градина с дървета. Три от стените (без южната) са представени с хипостилен градеж и с пет врати – по две на източната и западната стена и една на северната стена.

В литографията от Ясенково са включени и някои обекти, намиращи се извън оградата на Джамията. При източната стена например са изобразени планината Ухуд, гробът на сайид Али⁶, масджид [Салман] персиеца, масджид с двете Кибли, две минарета. При западната стена пък са изобразени гробищен

⁵ Миниатюрите са приведени по: **Mukaddes Şehir Suretleri...**, pass.

⁶ Става дума за Али ибн Абу Талиб – братовчед и зет на пророка Мохамед. Няма единно мнение по въпроса къде се намира неговият гроб. Според шиитите той е в гр. Наджаф (Ирак), но сред сунитите има предание, че гробът му се намира при Джамията на Пророка в Медина.

парк ал-Баки, гроб на съпругите, гроб на дъщерите, гробът на Аббас (ал-Аббас ибн Абд ал-Муталлиб ибн Хашим, поч. 653 г.), а над него – [Зеленото] кубе на исляма; четири минарета, три хълма (вж. Приложение II).

Всички минарета са с по две шерефета. В литографията има и няколко маркирани обекта без текстови обозначения, което затруднява сигурното им идентифициране.

Двете литографии от с. Ясенково са свързани. Те са изработени, разпространени и съхранени заедно – като двойка, като чифт. Такива са и двете миниатюри от колекцията на Айверди. Вероятно това не е случайно. Може би по този начин се визуализира и поклонническата традиция, свързана с Джамията на Пророка в Медина. От друга страна обаче, основната цел на поклонничеството е светилището Ка'ба в Мека. Това го превръща в доминиращ топос, което обяснява и неговото по-масово изобразяване в сравнение със сакралния комплекс в Медина.

Коментираните изображения на сакралния комплекс в Мека включват архитектурни форми, повечето от които вече не съществуват. Те са премахнати, за да се разшири пространството за поклонниците в границите на комплексите. Освен художествени качества тези изображения имат и културно-историческа стойност, защото съдържат информация за устройството на Джамията на Пророка в Мека преди почти 400 години. Подобно е значението и на литографските изображения на Джамията на Пророка в Медина. Те са съхранили за поколенията сакралното устройство на комплекса, отразявайки с художествени средства неговия мемориален характер.

Запазените до днес изображения на сакралните комплекси в Мека и Медина са придобили естетическа функция, поради което някои от тях – предимно литографиите, са поставени в рамки под стъкло и се ползват като художествени произведения за декорация най-често на джамийските интериори.

Мотивацията за изработването и съответно за разпространението на тези изображения е била инспирирана от други, нехудожествени съображения. Първоначално те са правени и разпространявани, за да се ползват като карти за поклоннически пътувания. За мюсюлманите по света тези картоподобни изображения са били много важни и необходими, защото са информирали поклонниците за местата на намиращите се в комплексите сакрални сгради и съоръжения, за подхода към тях и за техните названия в съответствие с предназначението им, както и с историческите основания за тяхното включване в границите на комплексите. Това е основната мотивация за пораждането на тези картоподобни изображения, което се доказва както от текстовите обозначения върху тях на отделните сгради и съоръжения, така и от цифровите или буквените обозначения, съпроводжани с пояснителни текстове.

Изработването и разпространението на миниатюри, рисунки и литографии с изображения на сакралните комплекси в Мека и Медина са свързани

и с религиозното задължение на мюсюлманите да извършат Хадж, което е един от „Петте стълба“ на вярата, на исляма. Хадж (ал-Хаджж) е название на поклонничеството в Мека, чието осъществяване от мюсюлманите се изисква по силата на догмите в исляма. Догматът има доислямски произход, защото е свързан със стара култова практика за изразяване на почит към Черния камък, който се съхранява в староарабското светилище Ка'ба и е възприет от всички мюсюлмани като символ на могъществото на Аллах. Първият Хадж е проведен през 630 г. под ръководството на Абу Бакр във връзка с изречени от Мохамед ниспослания, с които се заклеймява многобожието и се обявяват правилата за провеждане на Хаджа [Коран, 1997, 9: 1–12]. Следващият и последен Хадж, който Мохамед е изпълнил и ръководил преди смъртта си, е през 631 г.

Поклонничеството е препоръчително задължение за всеки праведен мюсюлманин. Смята се, че той трябва да го осъществи поне един път в живота си. Именно поради това окачването на литографиите с изображения на сакралните комплекси в Мека и Медина в джамийските интериори не е случайно. Предназначението на тяхното изложение там е да се поддържа живо в съзнанието на мюсюлманите задължението им да осъществят Хаджа, което на практика означава преклонение пред могъществото на Аллах, символизирано от Черния камък.

Засвидетелстването на вярата чрез поклонническо посещение на сакралните комплекси в Мека и Медина има и социални измерения. Известно е, че поклонничеството е осъществявано предимно от по-заможни мюсюлмани. Но от друга страна, надеждата на по-бедните, че все някога това би могло да се случи и с тях, също е добре известна. И един от стимулите на тази надежда са именно визуалните изображения на светилищата, съзертвани главно по стените на джамийските интериори. Там този вид изображения не само напомнят на мюсюлманите за тяхното задължение по отношение на Хаджа, но се превръщат и в предпоставка за неговото реализиране дори само с мисленото пренасяне при местата на светилищата. Иначе казано, тези изображения служат и като послания към мюсюлманите за осъществяване на тяхната религиозна социализация и за засвидетелстване на религиозната им преданост и солидарност.

ПРИЛОЖЕНИЕ I (към литографията на Мека)

Текстът в литографията, записан с арабика, включва елементи, част от които са предадени според изписването им на турски. В схемата те са номерирани от 1 до 50 и са обозначени техните места. Обособяват се в три групи: подбрани Прекрасни имена на Аллах (№ 1–9 и 42–50); пояснение за основния обект на литографията, което играе роля на нейно заглавие (№ 10.), и названия на най-важните обозначени елементи (№ 11–41).

Последователността на Прекрасните имена следва посоката на писане. Номерирането на останалите обекти е от вън на вътре и по часовниковата стрелка, като е следвано тяхното обособяване: обекти извън Масджид ал-харам (№ 11–13); обекти в рамките на храмовия комплекс (№ 14–41), които са разположени в три зони. Първа зона: врати към Масджид ал-харам (западни: № 14–16; северни: № 17–22; източни: № 23–25 и южни: № 26–32); втора зона: места за молитва (№ 33–35); трета зона: обекти, свързани с Ка'ба (№ 36–41).

Поясненията в прави скоби допълват правилното изписване на арабски и липсващи елементи от текста.

Схема 1.

	9	8	7	6	5	4	3	2	1						
		10													
					15										
				14				16					11		
		32				33					17				
		31	35				34				18				
		30													
		29			36						19				
		28			39			37			20				
		27					38				21				
		26			41			40			22				
				25			24				23				
		13									12				
	50	49	48	47	46	45	44	43	42						

Таблица към Схема 1.

Превод	Практическа транскрипция	Текст на арабица	№
Всепоподчиняващият	ал-Джаббар	الجبار	1
Превъзходният, Огромният	ал-Мутакаббир	المتكبر	2
Създател, Творец	ал-Халик	الخالق	3
Създателят	ал-Барий	الباري	4
Ваятелят	ал-Мусаууир	المصور	5
Многоопрощаващият	ал-Гаффар	الغفار	6
Всепобеждаващият	ал-Каххар	القهار	7
Вседаряващият	ал-Уаххаб	الوهاب	8
Давашият препитание	ар-Раззак	الرزاق	9
Първият дом, изграден за хората, който е в благословената Мека и е насока за знаещите	Инна аууал байт уди' л-н-нас ал-лази би-Макка мубарака уа-худа ли-л'алимин	ان اول بيت وُضِع للناس الذي ببكة [بمكة] مبارك [مباركة] وهدى للعالم	10
[Джамията] Тан'им	[масджид] Тан'им	تتعيم	11
[Хълмът] Маруа	Маруа	مروة	12
[Хълмът] Сафа	Сафа	صفا	13
Вратата за прощаване	Баб ал-уида'	وداع	4
Вратата на Ибрахим [шивача]	Баб Ибрахим [ал-хаййат]	باب ابراهيم [الخياط]	15
Вратата за малкия хадж	Баб ал-'умра	باب العمرة	16
Врата на [Ибн] ал-'Атик	Баб 'Атик	باب عتيق	17
Вратата [към училището] ал-Баситийа на 'Абд ал-Басит	Баб Баситий [ал-Баситийа]	باب بسطى [البسطية]	18
Вратата [към училището] на Кутб ад-Дин ал-ханафи	Баб Кутбий	باب قطبي	19
Вратата на допълването	Баб аз-зиада	بابلزيادة	20
Вратата на кадията	Баб ал-кадий	باب القاضي	21
Вратата към уличката	Баб ад-дурайба	باب الدريبة	22
Вратата на мира	Баб ас-салям	باب السلام	23
Вратата на Пророка	Баб ан-набий	باب النبي	24
Вратата на ал-'Аббас [б. 'Абд ал-Муталиб (566-653)]	Баб ал-Аббас	باب العباس	25
Вратата на 'Али [Ибн Абу Талиб (599-661)]	Баб ал-'Алий [ибн Абу Талиб]	باب العلى	26

Вратата на мулето	Баб ал-багла [ал-баглат]	باب البغلا [البغلة]	27
Вратата на дъждовете	Баб ал-гуйус	باب الغيوث	28
Вратата [след хълма] ас-Сафа	Баб ас-сафа	باب الصفا	29
Вратата [към училището на] аш-шариф [Ибн 'Аджлан]	Баб [мадраса] аш-шариф [Ибн 'Аджлан]	باب [مدرسة] الشريف [ابن عجلان]	30
[Малката] врата [към квартала] Аджиад	Баб [А]джиад[сагира]	باب [أ]جياذ [صغيرة]	31
Вратата на Умм Ханий, [дъщеря на Абу Талиб]	Баб Умм Хани'	باب امهاني	32
Маликитското място за молитва	Мусалла маликий	مصلى مالكي	33
Ханбалитското място за молитва	Мусалла ханбалий	مصلى حنبلي	34
Ханифитското място за молитва	Мусалла ханафий	مصلى حنفي	35
Водоотток	Мизаб	ميزاب	36
Стената Хатим	Хатим	حطيم	37
Замзам	Замзам	زمزم	38
Черният камък	Хаджар асуад	حجر اسود	39
Мястото на Ибрахим	Макам Ибрахим	مقام ابراهيم	40
Минбар	Минбар	منبر	41
Забавящият	ал-Му'аххир	المؤخر	42
Първият	ал-Аууал	الاول	43
Последният	ал-Ахир	الآخر	44
Явен	аз-Захир	الظاهر	45
Скрит	ал-Батин	الباطن	46
Управляващият	ал-Уалий	الوالي	47
Всевишният	ал-Муга'алий	المتعالي	48
Благонравният, Владелецът на доброто	ал-Барр	البر	49
Приемащият покаянието	ат-Таууаб	التواب	50

ПРИЛОЖЕНИЕ II (към литографията на Медина)

Текстът в литографията, записан с арабица, включва елементи, част от които са предадени според изписването им на турски. В схемата те са номерирани от 1 до 41 и са обозначени техните места. Обособяват се в три групи: подбрани Прекрасни имена на Аллах (№ 1–10 и 32–41); пояснение за основния обект на литографията, което играе роля на нейно заглавие (№ 11), и названия на най-важните обозначени елементи (№ 12–31).

Последователността на Прекрасните имена следва посоката на писане. Номерирането на останалите обекти е от вън на вътре и по часовниковата стрелка според тяхното разположение в три зони: първа зона – некрополна: № 12–22; втора – зона с врати: № 23–28; център с михраб и места за молитви (№ 29–31).

Поясненията в прави скоби допълват правилното изписване на арабски и липсващи елементи на текста.

Схема № 2.

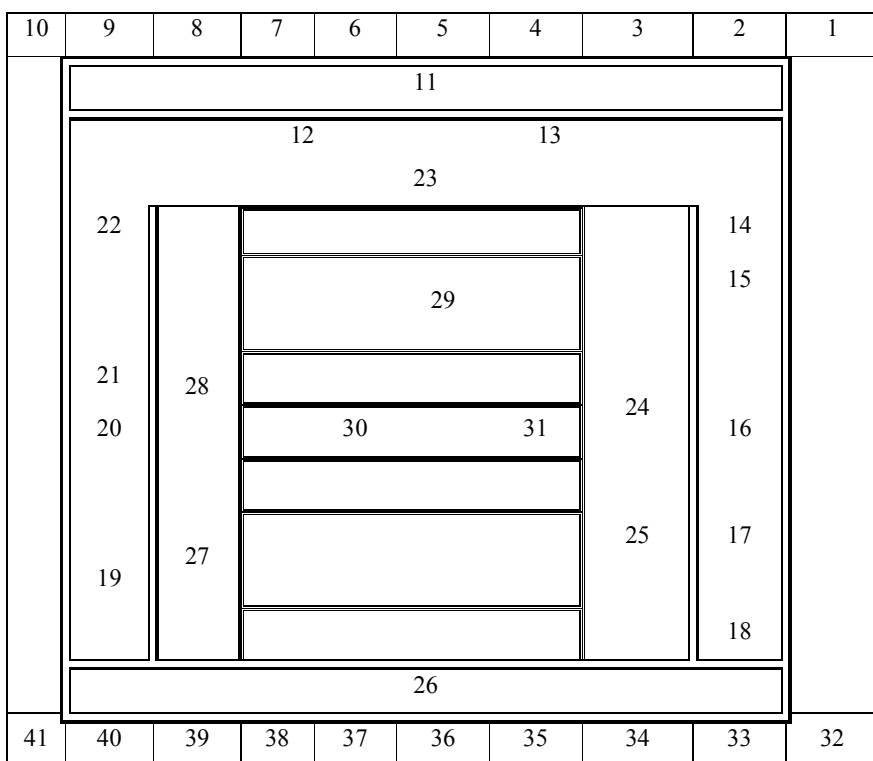

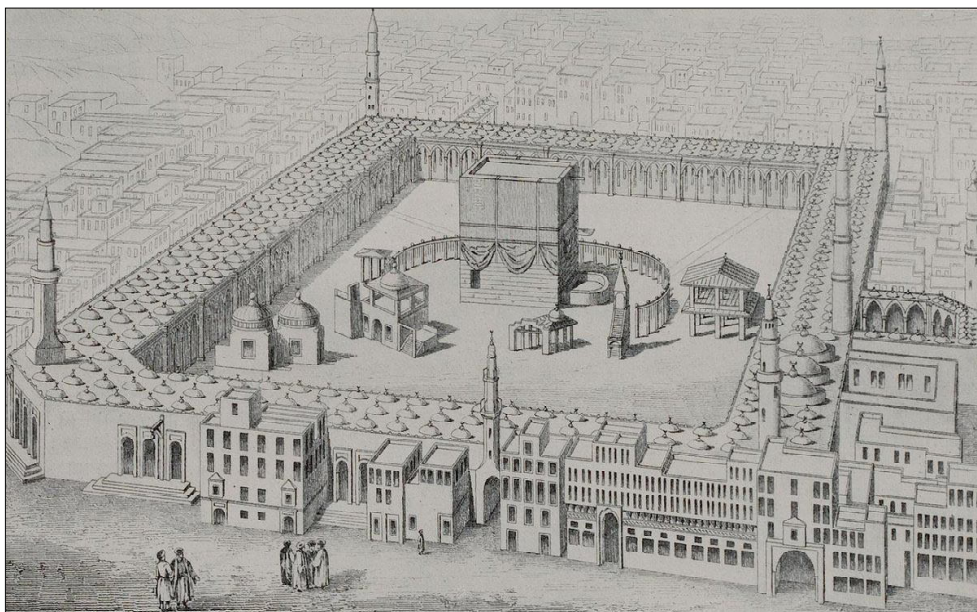
Таблица към Схема 2.

Превод	Практическа транскрипция	Текст на арабица	№
Съдия, Разкриващ, Даряващ победа	ал-Фаттах	الفتاح	1
Всезнаещ	ал-'Алим	العليم	2
Удържаш, Притискаш	ал-Кабид	القابض	3
Простиращ	ал-Басит	الباسط	4
Снишаващият	ал-Хафид	الخافض	5
Въздигащият	ар-Рафи'	الرافع	6
Укрепващ, Издигащ	ал-Му'изз	المعز	7
Унизяващ	ал-Музилл	المذل	8
Всечуващ	ас-Сами'	السميع	9
Всевиждащ, Съзираш	ал-Басир	البصير	10
Който посети гроба ми, нему е моето застъпничество	Кала ан-набий (сас) ман зара кабр-и уджибат ла-ху шафа'т-и	قال النبي صلى الله عليه وسلم من زار قبري وجبت له شفاعتي	11
Гробът на Мухаммад сас	Кабр Мухаммад (сас)	قبر محمد رسول الله صلعم	12
Нашият сайид Хамза (Хамза ибн Абд ал-Мутталиб ал-Хашими (570–625)	Сайиду-на Хамза	سيدنا حمزة	13
Планината Ухуд	Джабал Ухуд	جبل احد	14
Гробът на нашия сайид Али	Кабр сайиди-на 'Али	قبر سيدنا علي	15
Масджид ал-Фатх	[Масджид ал-] Фатх	[مسجد ال-] فتح	16
Масджид [Салман] Персиенеца	Масджид [Салман ал-Фариси	مسجد [سلمان ال-] فارسي	17
[Масджид с] двете кибли	[Масджид с] двете кибли	[مسجد ال-] قبلتين	18
Гробищен парк ал-Баки'	Джаннат ал-Баки'	جنة البقيع	19
Гробът на съпругите	Кабр [ал-]азуадж	قبر [ال-]ازواج	20
Гробът на дъщерите	Кабр [ал-]банат	قبر [ال-]بنات	21
Гробът на Аббас	Кабр 'Аббас	قبر عباس	22
[Зеленото] кубе на исляма	Кабуат [ал-хадра'] ал-ислам	قبوت [قبوة الخضراء] [الاسلام]	23
Врата	Баб	باب	24
Врата	Баб	باب	25
Врата ал-Маджиди	Баб [ал-]Маджиди	باب [ال-]مجدي	26
Врата	Баб	باب	27
Врата	Баб	باب	28
Михраб на Осман	Михраб 'Усман	محراب عثمان	29
Шафийтското място за молитва	Мусалла шафи'й	مصلى شافعي	30

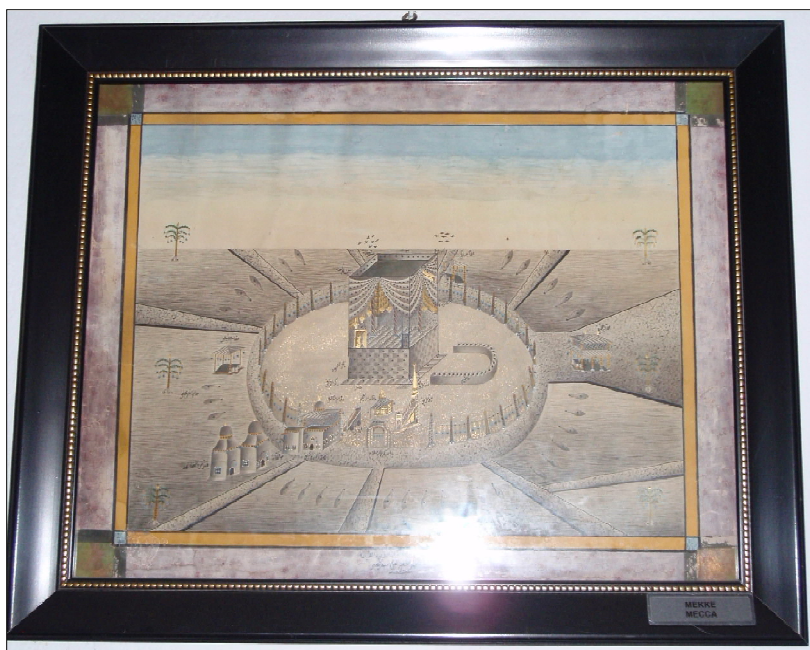
Ханбалитското място за молитва	Мусалла ханбали	مصلى حنبلي	31
Отмъщаваният	ал-Мунтаким	المنتقم	32
Прощаващият	ал-'Афу	العفو	33
Състрадателният	ар-Ра'уф	الرؤف	34
Владетелят на владението	Малик ал-мулк	مالك الملك	35
Притежаващ величието и почитта	Зу ал-джалал уа-л-икрам	ذو الجلال والإكرام	36
Отреждащият	ал-Муксит	المقسط	37
Събиращият	ал-Джами'	الجامع	38
Пребогатият	ал-Ганий	الغني	39
Даряващият богатство	ал-Мугний	المغني	40
Препятстващият	ал-Мани'	المانع	41

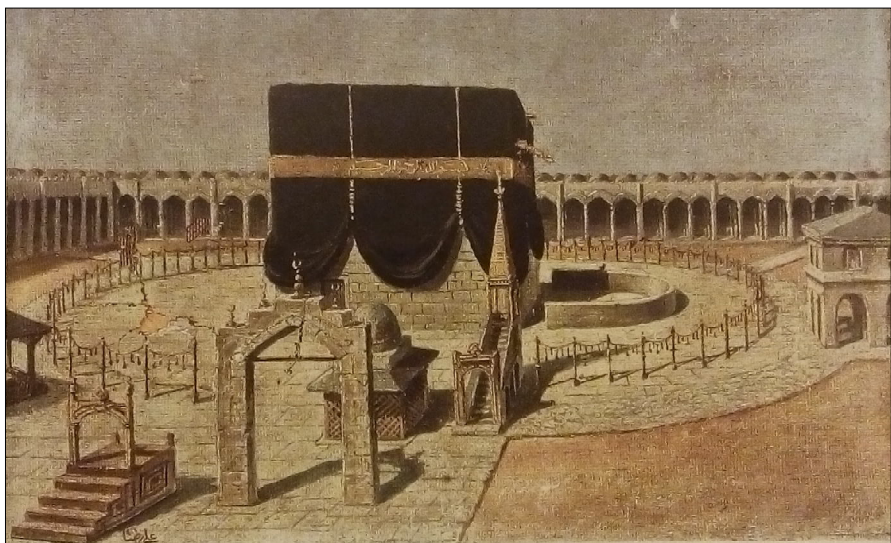
Ил. 1. Керамична плочка от Шумен (вероятно от XVII век)

Ил. 4. Графична рисунка, публикувана през 1772 г.

Ил. 5. Рисунка от текето Хаджи Бекташ Вели край Йенишехир (Турция) – вероятно от XIX век

Ил. 6. Картина на Хаджи Али Риза от 1885 г. – масло

Ил. 7. Ка'ва – литография от с. Ясенково, Шуменско (края на XIX – нач. на XX век)

Ил. 8. Джамията на Пророка в Медина – рисунка, вероятно от XVIII век

Ил. 9. Сакралните комплекси в Мека и Медина – османски миниатюри в препис от 1733 г.

Ил. 10. Джамијата на Пророка в Медина – литографија от с. Јасенково, Шуменско (крај на XIX – нач. на XX век)

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Публикации

Коран, 1997 – Превод на Свещения Коран. Преведе от арабския оригинал: Цветан Теофанов. София. [Prevod na Sveshtenia Koran. Prevede ot arabskiya original: Tsvetan Teofanov. Sofia.]

Миков, Л. 2017 – Любомир Миков. Джамии и месджиди в България (интериор, екстериор, декорация). София. [Lyubomir Mikov. Dzhamii i mesdzhidi v Balgaria (interior, eksterior, dekoratsiya). Sofia.]

Пиотровский, М. 1991 – М. Пиотровский. Ал-Ка'ба. – В: Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, 1991, 123–124. [M. Piotrovskiy. Al-Ka'ba. – V: Islam. Entsiklopedicheskiy slovar'. Moskva, 1991, 123–124.]

Стоилова, А. 2008 – Анка Стоилова. Арабографични надписи върху ритуални купи. – Български фолклор, 2008, № 3–4, 134–150. [Anka Stoilova. Arabografichni nadpisi varhu ritualni kupi. – Balgarski folklor, 2008, № 3–4, 134–150.]

Стоилова, А. 2011 – Анка Стоилова. Създаване на калиграми с арабска графика по материали от ръкописи, епиграфски надписи и печати). – Orientalia, 2011, № 1–2, 49–66. [Anka Stoilova. Sazdavane na kaligrami s arabska grafika po materialy ot rakopisi, epigrafski nadpisi i pechati). – Orientalia, 2011, № 1–2, 49–66.]

Стоилова, А. 2012 – Анка Стоилова. Заклинания, свързани с арабски писмени паметници. – Български фолклор, 2012, № 3–4, 85–108. [Anka Stoilova. Zaklinania, svarzani s arabski pismeni pametnitsi. – Balgarski folklor, 2012, № 3–4, 85–108.]

Събев, О. 2004 – Орлин Събев. Първото османско пътешествие в света на печатната книга. София. [Orlin Sabev. Parvoto osmansko pateshestvie v sveta na pechatnata kniga. Sofia.]

Erken, S. 1971 – S. Erken. Türk Çiniciliğinde Kâbe Tasvirleri. – Vakıflar Dergisi, 9 (1971) 297–320.

Keskin, I. 2017 – Is. Keskin. 1831–1920 Yılları arasındakitürkiye'dekilitografi (taşbaskı) sanatı. – Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi Journal of the Fine Arts Institute (GSED), Sayı/Number 38. Erzurum, 2017.

Niebuhr, K. 1772 – K. Niebuhr. Beschreibung von Arabien Aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammelten Nachrichten abgefasst von Karsten Niebuhr. Kopenhagen, 1772.

Reland, A. 1718 – A. Reland. Verhandeling van de godsdienst der Mahometaanen, als mede van het krygs-regt by haar ten tyde van oorlog tegens de christenen gebruykelyk. Utrecht, 1718.

Şerifoglu, Ö. F. 2018 – F. Ö. Şerifoglu. İstanbul'in Ressamı. Hoca Ali Rıza. Evve Şehir. Cilt 1. İstanbul, 2018.

Ünal, S. 2001 – S. Ünal. Kâbe. – Türkiyediyanet vakfı islam ansiklopedisi. Cilt 24. İstanbul, 2001, 14–21.

Wensinck, A. J. 1997 – J. A. Wensinck. Ka'ba. – The Encyclopaedia of Islam, V. 4. Leiden, 1997, 317–322.

Интернет базирани статии и материали

Mukaddes Şehir Suretleri... – [Без автор] Mukaddes Şehir Suretleri – < <http://blog.iae.org.tr/index.php/sergiler/mukaddes-sehir/> > (последно посетено: 8.02.2019).